חיי אברהם

פרשת חיי שרה תש"פ

בענין "האם ישמעאל עשה תשובה"

וַיִּקְבְּרוּ אֹתוֹ יִצְחָק וְיִשְׁמָעֵאל בָּנָיו אֶל מְעָרַת הַמַּכְפֵּלָה אֶל שְׂדֵה עֶפְרֹן בֶּן צֹחַר הַחִתִּי אֲשֶׁר עַל פְּנֵי מַמְרֵא (כ"ה ט')

ופירש"י מכאן שעשה ישמעאל תשובה, והוליך את יצחק לפניו וכו'. ומקורו בב"ב (טז:)[1], והכי איתא התם, כי הא דרבינא ורב חמא בר בוזי הוו יתבי קמיה דרבא וקא מנמנם רבא, א"ל רבינא לרב חמא בר בוזי, ודאי דאמריתו כל מיתה שיש בה גויעה זו היא מיתתן של צדיקים, א"ל אין. והא דור המבול, א"ל אנן גויעה ואסיפה קאמרינן. והא ישמעאל דכתיב ביה גויעה ואסיפה, אדהכי איתער בהו רבא, אמר להו, דרדקי, הכי א"ר יוחנן ישמעאל עשה תשובה בחיי אביו, שנאמר ויקברו אותו יצחק וישמעאל בניו. ודילמא דרך חכמתן קא חשיב להו, אלא מעתה ויקברו אותו עשו ויעקב בניו, מאי טעמא לא חשיב להו דרך חכמתן, אלא מדאקדמיה (הכתוב) אדבורי אדבריה (הוליכו לפניו), ומדאדבריה, שמע מינה תשובה עבד בימיו.

וידוע המעשה בזה עם ר' יהונתן אייבשיץ, ויש שהביאו המעשה על הרבי ר' העשל בעל חנוכת התורה, והנני מעתיק המעשה כפי שהובא בסוף קונטרס אחרון בחנוכת התורה וז"ל, בהיותו עוד צעיר לימים בא שדכן אחד וגם רב מפורסם לבחון אותו עד היכן מגיע כחו בלימוד, ויתאספו לבית מלון אחד באם הדרך ולא הביאו אתם שום ספר. וירא המנסה סידור אחד מונח על השלחן ויאמר אפתח הסידור ויגיד החתן חידוש כי מי שיש לו מוח חריף יכול להגיד חידושים בכל מקום שהוא.

וכן עשה ויפתח הסידור וימצא כתוב הברייתא דר' ישמעאל אומר בשלש עשרה מדות וכו' ויפתח החתן את פיו[2] ויאמר הנה בכאן שלש קושיות. א', קושית התוספות ישנים במס' יומא (לח:) היאך קראו לישראל בשם ישמעאל, הא ישמעאל רשע היה. ב' מדוע אמר ר' ישמעאל אומר, הל"ל אמר ר' ישמעאל, דהא כאן ליכא שום פלוגתא[3]. ג', שאמר בכלל ופרט זה ניחא רק אם יש מוקדם

---

[1] וזה א' מהדברים שדרש מהכתוב וה' ברך את אברהם בכל.

[2] ולאלו שכתבו המעשה על הר"י אייבשיץ זה הובא בקצת שינויים, בס' שיחת חולין של ת"ח נדפס בשנת תר"מ הובא המעשה ולא היה שום ספר חוץ מסידור, ובס' גדולת יהונתן כתוב שבא הרב ר' יצחק שפירא חותן הר' יהונתן לנסות אותו ולידע עד היכן כוחו מגעת ולקח סידור (בכוונה) ובסוף המעשה כתב למזל טוב תנאים עמו, ובס' צפיחית הדבש מסופר שישב במסיבה של ת"ח ואמר א' מן המסובים שידרוש על ברייתא דר"י.

[3] ויע' בתיו"ט בכורים (ג' ו').

ומאוחר בתורה, אבל אם נאמר אין מוקדם ומאוחר בתורה אם כן אין זה כלל ופרט דיכול להיות הפרט הוא קודם להכלל[4].

אמנם יש לומר דהנה איתא במס' ב"ב דישמעאל עשה תשובה דכתיב ויקברו אותו יצחק וישמעאל בניו, מקודם יצחק ואח"כ ישמעאל, ומדחלק כבוד לאחיו יצחק ש"מ שעשה תשובה ע"כ, והנה קשה, דזה ניחא אם אמרינן דבחד קרא יש מוקדם ומאוחר, אבל אם נאמר דאין מוקדם ומאוחר אכתי אין זה ראיה מדכתיב יצחק מקודם, הא אין מוקדם ומאוחר, אלא על כרחך צ"ל דבחד ענין לכולי עלמא יש מוקדם ומאוחר.

והשתא מתורץ כל הקושיות הנ"ל, וכך הוא הסגנון, ר' ישמעאל, כלומר, מדהוה שמיה ישמעאל, וקשה הא לא מסקינן בשמיה, ע"כ צ"ל שעשה תשובה, וקשה, דלמא אין מוקדם ומאוחר, וע"כ צ"ל דבחד ענין יש מוקדם ומאוחר. אם כן "אומר", רצה לומר, מכאן אתה למד שהתורה נדרשת בכלל ופרט, ע"כ המעשה.

[ויש שהביאו התירוץ בסגנון אחר, ר' ישמעאל אומר, וקשה היאך נקרא על שם רשע, אלא מהא דהתורה נדרשת בכלל ופרט מוכח מזה דבענין אחד יש מוקדם ומאוחר, וא"כ שפיר יש ראיה מהקרא דיצחק וישמעאל דעל כרחך עשה ישמעאל תשובה, ומעתה שפיר נקרא בשם ישמעאל[5]].

ויש לצרף לזה מש"כ ר"י אייבשיץ בספרו מדרש יהונתן (פ' בשלח מאמר פ"ט) דאיתא במדרש הים ראה וינוס, מה ראה, ברייתא דר' ישמעאל ראה, ותמוה. ונראה דאיתא במדרש כשאמר הקב"ה לים שיקרע אמר הים לפני הקב"ה הללו עובדי ע"ז והללו עובדי ע"ז, מה נשתנו אלו מאלו. אמר הקב"ה הללו עשו תשובה. וזה תליא בפלוגתא אם מועלת תשובה בב"נ או לא. ולכאורה מוכח דתשובה מועלת בב"נ מהא דקוראין בשם ישמעאל, הלא ישמעאל היה רשע, והתירוץ דישמעאל עשה תשובה, ומזה מוכח דמהני תשובה בב"נ, ולפי"ז אתי שפיר דברי המדרש הים ראה וינוס, וקשה, הללו עובדי ע"ז, אלא דהם עשו תשובה, ומנ"ל דמהני תשובה בב"נ, מכח ישמעאל, וזהו מה ראה, ברייתא דר' ישמעאל, עכ"ד.

אולם לפי המעשה הנ"ל (עם ר"י אייבשיץ גופיה), יש להוסיף טעם בזה אמאי נקט המדרש "ברייתא" דר' ישמעאל (ולא ר' ישמעאל דעלמא), משום דאין אנו יודעים דישמעאל עשה תשובה (והועילה) אלא מכח הברייתא[6].

---

[4] בפסחים (ו:) איתא אין מוקדם ומאוחר בתורה, אמר רב פפא לא אמרן אלא בתרי ענייני, אבל בחד ענייא, מאי דמוקדם מוקדם, ומאי דמאוחר מאוחר, דאי לא תימא הכי, כלל ופרט אין בכלל אלא מה שבפרט דילמא פרט וכלל הוא.

[5] אלא דבזה לא מתורץ הקושיא מדוע אמר ר' ישמעאל אומר ולא אמר ר' ישמעאל. ובעוד סגנון שמעתי דר' ישמעאל אומר, רצה לומר, ולא אמר ר' ישמעאל, משום דבאמת בא ר"י לחלוק על מ"ד דאין מוקדם ומאוחר בתורה כלל בזה שיש מדה כלל ופרט, וזה מוכח משמו דכן הוא הדין וככל הנ"ל, דע"כ יש מוקדם ומאוחר בחד ענינא, וא"כ כלול ב' כוונות בלישנא ד"ר"י אומר".

[6] כפי שהבאתי בד"ה ויש שהביאו. ובאופ"א נראה לפרש המדרש, דהים ראה דאפילו ישמעאל שהיה עובד ע"ז (רש"י כ"א ט') עשה תשובה, וזה רק ילפינן מכח הברייתא כנ"ל, וחזינן דהועילה התשובה מזה שאנו קורין על שמו, וכמו כן הועילה תשובה לבנ"י, וכתשובת הקב"ה במדרש.

והנה איתא ביומא (לח:) מאי ושם רשעים ירקב, אמר רבי אלעזר רקביבות תעלה בשמותן, דלא מסקינן בשמייהו. ופירש"י לא יקרא אדם לבנו שם אדם רשע. והקשו הראשונים שם מהא דמצינו דקראו לצדיקים בשם ישמעאל, ותי' בריטב"א בשם תוספות וז"ל, כי מה שנהגו לקרוא שם צדיק ישמעאל כשמו של ישמעאל בן אברהם שהיה רשע דהיינו משום דסבירא לן כמאן דאמר כי ישמעאל עשה תשובה, אי נמי דשאני ישמעאל שהקב"ה קראו באותו השם עכ"ל. וכתירוץ השני, כ"כ בתוס' ישנים ותוס' הרא"ש שם, וז"ל, וא"ת למ"ד אין אברהם מציל את ישמעאל ואית ליה למימר שלא עשה ישמעאל תשובה ואיך קראו לשם צדיק י"ל דישמעאל הקדוש ברוך הוא קראו כך ומסקינן בשמיה שפיר. ובפני יהושע (כתובות קד:) כתב וז"ל, (לולי דברי התוספות) היה נראה לי דלא שייך לומר דלא מסקינן בשמייהו אלא בשם דואג וכיוצא בו שהשם גופא מורה על זה שהיה רשע כדדרשינן (סנהדרין קו:) דכתיב דואג וקרינן דויג שהיה הקדוש ברוך הוא דואג שמא יצא לתרבות רעה וא"כ שייך לומר דלא מסקינן בשמייהו עכ"ד, וכ"כ הך תי' בשם הגדולים להחיד"א (מער' גדולים מר רב אברהם גאון), והביא כן גבי ישמעאל ג"כ. וממילא לא קשה מידי בהא דמצינו דקראו לצדיקים בשם ישמעאל (אף אם לא עשה תשובה) די"ל כא' מהתירוצים הנ"ל[7].

ועוד איתא בסנהדרין (קד.) ברא מזכי אבא, אבא לא מזכי ברא, דכתיב ואין מידי מציל, אין אברהם מציל את ישמעאל. ובתורת חיים[8] הקשה וז"ל, תימה דמאי הצלה קא בעי והא בסוף פ"ק דבתרא קאמר דישמעאל עשה תשובה כו', וכיון דעשה תשובה לא בעי הצלה, דבמקום שבעלי תשובה עומדים אפילו צדיקים גמורים אין יכולין לעמוד. ודוחק לומר דהך דהכא פליגא אדרבי יוחנן דהתם. ועוד כיון דאשכחן תנא דשמיה רבי ישמעאל צריך לומר דישמעאל בן אברהם עבד תשובה דאי לאו הכי לא הוי מסקינן בשמיה וכו', עכ"ל.

ובאמת מדברי הראשונים הנ"ל מבואר דפליגי בזה, וכלשון התוס' ישנים למ"ד אין אברהם מציל את ישמעאל ואית ליה למימר שלא עשה תשובה. וכן ליכא ראיה מהא דאשכחן תנא בשם ר' ישמעאל דע"כ ישמעאל עשה תשובה, דהא י"ל כדבריהם הנ"ל דשאני ישמעאל דהקב"ה קראו כן, א"נ כדברי האחרונים דשאני ישמעאל דאין השם מורה בעצם על הרשעות שלו כדואג וכיו"ב.

ומיושב לפי"ז מה שהק' המהרש"א על דברי רש"י במגילה (יז.) דאיתא התם למה נמנו שנותיו של ישמעאל (בסוף פרשתן) כדי ליחס בהן שנותיו של יעקב דכתיב ואלה שני חיי ישמעאל מאת שנה ושלשים שנה ושבע שנים. ופירש"י (ד"ה למה נמנו) מה לנו למנות שנות הרשעים. והק' המהרש"א מהא דאיתא בפ"ק דב"ב דישמעאל עשה תשובה, ותי' כיון שהיה רשע מעיקרא אין ראוי למנות שנותיו בתורה אי לאו משום יעקב. וכן בטו"א השיג על דברי רש"י ופי' דברי הגמ' באופן אחר.

---

[7] והארכנו בענין שם רשעים ירקב בפ' מסעי.

[8] הובא בגליון הש"ס ב"ב שם.

ובאמת לשון המדרש רבה (ס"ב ה') ס"פ חיי שרה הם כדברי רש"י במגילה[9], דאיתא ר' חמא בר עוקבא ורבנן הוו יתבין ומתקשין מה ראה הכתוב לייחס תולדותיו של רשע כאן. וע"כ י"ל דפליגי אמוראי בזה וכנ"ל, וס"ל להך מדרש כמ"ד דלא עשה תשובה ואין אברהם מציל ישמעאל, וכ"כ ביפה תואר במדרש שם דס"ל להך מדרש דלא עשה תשובה, ואע"פ שחלק כבוד ליצחק, דוקא אצל קבורה שראה אברהם נקבר אצל שרה חלק כבוד לבנה אבל לא במקום אחר[10]. והוסיף בפני שלמה ב"ב שם כנ"ל, דהגמ' דאין אברהם מציל ישמעאל אזלא כדברי המדרש[11]. וכן בבנין ציון החדשות (סי' מ"ט) כתב כעין הנ"ל, והוסיף דגם בגמ' בב"ב פליגי אמוראי בזה אם ישמעאל עשה תשובה, ועל רש"י אין קושיא מסתירת דבריו (מש"כ במגילה ומש"כ עה"ת כאן) דדרכו להביא מדרשים חלוקים.

ובזה אתי שפיר היטב מה שראיתי באהבת איתן במגילה וב"ב שם, בהא דאיתא ביבמות (סד.) א"ר חייא בר אבא א"ר יוחנן למה נמנו שנותיו של ישמעאל, כדי לייחס בהן שנותיו של יעקב, ולא פירש"י התם מדוע נמנו שנות הרשעים, דהא התם מרא דשמעתא הוא ר' יוחנן, ואיהו גופיה ס"ל בב"ב דישמעאל עשה תשובה, וע"כ צ"ל פירוש אחר בקושית הגמ' למה נמנו שנותיו, משא"כ במגילה לא גרסינן א"ר יוחנן, ולכן שפיר פי' הגמ' כדברי המדרש למה נמנו שנות הרשעים[12].

ומעתה, שוב לא מוכח דישמעאל עשה תשובה, דבאמת פליגי בזה כמה סוגיות, וכן שם התנא ר' ישמעאל אינו ראיה מוחלטת דישמעאל עשה תשובה וכמש"נ, וכן יש לדחוק הראיה מהא דכתוב יצחק קודם לישמעאל בקבורת אביהם כמש"כ היפה תואר דלא היה מכבדו במקום אחר.

אשמח לקבל תרומות והערות: אברהם הבר, דוא"ל: chayeiavraham@gmail.com

[9] וכן העיר החיד"א בפתח עינים שם.

[10] ועוד י"ל ע"פ קושית הגור אריה כאן דילמא קרא חשיב יצחק ברישא מפני שהיה יצחק בן הגבירה וישמעאל בן השפחה וכדאיתא במדרש, ואף רשע מודה שבן הגבירה חשוב יותר, עכ"ד, וא"כ דלמא י"ל דהכי ס"ל למ"ד דלא עשה תשובה.

[11] וכ"כ בתורת הקנאות סוטה (י: ד"ה דאייתיה), וביד דוד סנהדרין (קד.), וע"ע בהגהות ר"מ שטראשון ב"ב שם מש"כ בזה. ובפני שלמה שם הקשה בסו"ד וז"ל, מיהו הא צע"ק על רבינא דמקשה לרב חמא בר בוזי מהא דכתיב גבי ישמעאל גויעה ואסיפה (ר"ל אלמא אי"ז מיתת צדיקים), ולא ידע דיש מאן דס"ל ישמעאל עשה תשובה, יקשה ליה מתנא דשמיה ר' ישמעאל היאך נקרא כן, והלא לא מסקינן בשמיהו, וע"כ צ"ל דעשה תשובה כמ"ש התורת חיים וצ"ע עכ"ל, אמנם י"ל דלק"מ כנ"ל דמאן דסובר דישמעאל לא עשה תשובה יסבור כמ"ד דשאני ישמעאל דהקב"ה קראו לו כן א"נ דאין השם מורה בעצם על הרשעות, אבל לעולם לא עשה תשובה.

[12] ומש"כ בהג' ר"מ שטראשון בב"ב דרש"י גרס במגילה ר' יוחנן, נהי דהכי איתא בגי' הע"י מ"מ ברש"י אצלנו לא מצאתי כן. וע"ע באהבת איתן מש"כ לבאר בזה דברי הבראשית רבה (מ"ה ח').